

Kamila Gieba

Renesans baśni¹

Czy baśń to gatunek przeznaczony wyłącznie dla młodego odbiorcy? Czy badawczy potencjał wynikający ze związanych z nią zagadnień został już dokładnie rozpoznany i wyczerpał się? Dwutomowa publikacja *Baśni w kulturze współczesnej* pod redakcją Kornelii Ćwiklak każe na te pytania odpowiedzieć przecząco. Autorzy artykułów zebranych w monografii przekonują, że warto na nowo przyjrzeć się baśniowym narracjom, ich obecności i funkcjom w kulturze, z uwzględnieniem nie tylko literatury, ale również edukacji, pedagogiki, kultury masowej, fotografii, mody, filmu oraz istotnych kontekstów pozaliterackich: politycznych, ideologicznych, genderowych czy terapeutycznych.

Teksty zamieszczone w monografii to pokłosie spotkania naukowego, które odbyło się w dniach 24-25 maja 2012 r. na kaliskim Wydziale Pedagogiczno-Artystycznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prezentują one spojrzenie wszechstronne, angażujące rozmaite perspektywy badawcze – wśród autorów znaleźli się przedstawiciele różnych humanistycznych

1 Recenzja książki *Baśni we współczesnej kulturze* [Ćwiklak, red. 2014, 2015].

dyscyplin, między innymi językoznawcy, literaturoznawcy, kulturoznawcy, medioznawcy, pedagodzy, a także historycy i historycy sztuki. Dzięki temu publikacja daje panoramiczny ogląd problemów badawczych i zagadnień związanych z obecnością baśni w kulturze oraz ze współczesną recepcją i (re)interpretacjami tego gatunku².

Tom pierwszy pt. *Niewyczerpana moc baśni: literatura – sztuka – kultura masowa* zawiera artykuły z różnych obszarów badań humanistycznych, które łączy próba odpowiedzi na pytanie, na czym polega współczesny renesans baśni. Autorzy przyglądają się zjawiskom ogólnym, takim jak kwestie genologiczne czy baśniowa poetyka, lub przypadkom jednostkowym, interpretując wybrane teksty kultury. Koncentrują się przede wszystkim na dzisiejszych zastosowaniach narracji baśniowych, jednak nie tylko w tych obszarach, z którymi baśnie są od dawna związane, takich jak przekazy folklorystyczne czy literatura dziecięca i młodzieżowa. Wątków baśniowych poszukują również w kulturze masowej, reklamie, filmie i serialu, fotografii, a nawet w modzie. Tak szerokiemu spektrum zagadnień towarzyszy poszerzenie języka analizy świata baśni. Wyczerpanie się formuły strukturalistycznej powoduje, że ten gatunek można i warto badać z uwzględnieniem współczesnego aparatu metodologicznego, obejmującego na przykład studia nad wizualnością, feminizm, zwrot ikoniczny, antropologię czy badania kulturowe.

Wieloaspektowość analiz przekonuje, że „niewyczerpana moc baśni” wymaga uważnego, pozbawionego wartościowania namysłu badawczego. Na gruncie językoznawstwa taką analizę pojęcia baśni przeprowadza Bogdan Walczak. Określając etymologię słowa, śledząc jego użycia oraz zestawiając z terminem „bajka”, autor wskazuje na najważniejsze cechy baśni z punktu widzenia językowej analizy: na jej prymarnie oralny charakter oraz związek z zabiegami magicznymi. Ustalenia terminologiczne i genologiczne zarysowuje też Małgorzata Ratajczak, za wspólny mianownik baśni i bajki uznając paradygmat. Ta ostatnia kategoria towarzyszy refleksji Szymona Wróbla, który wychodzi od ustaleń Władi-

2 Na temat współczesnej sytuacji gatunku wyczerpująco pisze Violetta Wróblewska [2003] w książce *Przemiany gatunkowe polskiej baśni literackiej w XIX i XX wieku*.

mira Proppa [1976]. Opierając się na założeniu, że istnieje jedna bajkowa matryca narracyjna, autor skupia się na trzech kategoriach: paradygmatu, paraboli i paraontologii. Jak przekonuje, bajka magiczna jest narracją paradygmatyczną: w jej konstrukcję wpisana jest parabola rozumiana jako przykład jednostkowości, która nie przeciwstawia się powszechności, ale z niej wyrasta. Zarówno problem definiowania baśni, jak i propozycje Proppa powracają w artykule Adrianny Ciesielskiej. Na przykładzie fragmentów z *Ali Baby i czterdziestu rozbójników* oraz *Stoliczku, nakryj się!* autorka przedstawia antropologiczne koncepcje myślenia magicznego. Innemu aspektowi baśniowego świata przygląda się Kornelia Ćwiklak, która nadrzędnymi kategoriami swojej refleksji uczyniła kategorie przestrzenne, podróż, wędrówkę i figurę *homo viator*. Obok refleksji literaturoznawczych i antropologicznych w tomie zamieszczono także szkice odnoszące się do filozofii (Juliusz Grzybowski pisze o baśni Platońskiej, Katie Vendenborre omawia bajki filozoficzne Leszka Kołakowskiego i Heleny Eilstein).

Chociaż propozycje wspomnianego Proppa okazują się nadal przydatne, to jednak wydają się niewystarczające. Dlatego szczególnie ciekawe są te teksty, w których zasygnalizowano wielorakie, także pozaliterackie konteksty funkcjonowania baśni we współczesnej kulturze. Okazuje się, że nie jest to gatunek „niewinny”. Mariusz Zawodniak interesująco pisze o sytuacji literatury dziecięcej w dobie PRL, kiedy to narracje baśniowe zostały uznane za szkodliwe i przebrały z formami realistycznymi. Natomiast Jan Galant, w nawiązaniu do rozpoznań Michała Głowińskiego [2000: 99], omawiając tzw. baśń totalitarną, wskazuje na sytuację odwrotną – na propagandowy potencjał baśni, której strukturalne reguły były wykorzystywane w tworzeniu obrazu świata przez systemy totalitarne. Gatunek ten, jako reprezentacja pewnej konstrukcji rzeczywistości, stanowi również temat artykułu Ryszarda Waksmanda, chociaż kontekst jest tu już inny – badacz opisuje bowiem baśń egzotyczną, ukazującą kulturę i wierzenia społeczności kulturowo „innych”.

Większość szkiców z pierwszego tomu monografii koncentruje się na związkach baśni ze współczesną literaturą, niekoniecznie przeznaczoną dla czytelnika dziecięcego i młodzieżowego. Ślady baśniowego świata w twórczości Stanisława Vincenza opisuje

Justyna Gorzkowicz, a Agnieszka Zgrzywa szuka takich komponentów w utworach Krzysztofa Kamila Baczyńskiego. Inni autorzy przyglądają się grom z konwencją prowadzonym przez Zbigniewa Herberta (Karolina Wieliczko-Paluch) oraz Jasia Kapelę (Dorota Walczak-Delanois). Za baśnie dla dorosłych zostały też uznane przykłady z twórczości Virginii Woolf, Vladimira Nabokova czy Andrzeja Sapkowskiego (artykuły Anny Roter-Bourkane, Anny Pilińskiej i Oskara Karalusa).

Przesunięcie w kierunku odbiorcy dorosłego zauważalne jest również w artykułach oscylujących wokół dyskursu feministycznego. Jolanta Ługowska przeprowadza analizę baśni o Kopciuszku, zwracając uwagę na zawarte w niej kody kulturowe, w których doszło do petryfikacji ról społecznych do tego stopnia, że opowieść o biednej siostrze stała się matrycą dla popularnych powieści romansowych, takich jak pozycje wydawane w serii „Harlequin”. Badaczka opisuje kompensacyjną funkcję narracji baśniowych, zwracając też uwagę na ich kontrowersyjność, wynikającą między innymi z ryzyka, że dziecięcy odbiorca może być traktowany nie jako podmiot, a przedmiot pedagogicznych oddziaływań. Z kolei Magdalena Bednarek prezentuje współczesne reprezentacje literackie figury wiedźmy, uznając ją za jeden z filarów dyskursu feministycznego. Inspiracji baśniowymi wiedźmami poszukuje w powieściach Katarzyny Grocholi, Moniki Szwai, Małgorzaty Kalicińskiej, Magdaleny Kordel i Zofii Staniszewskiej. W ich utworach prozatorskich autorka odnajduje obrazy nowoczesnych, wyzwolonych kobiet. Ciekawą interpretację *Siostry* Małgorzaty Saramonowicz przeprowadza Monika Sadowska, zwracając uwagę na pokrewieństwa bohaterki ze Śpiącą Królewną. Baśniowy wzorzec zostaje tu jednak przetransformowany – moment inicjacji przekształca się w chwilę, w której bohaterka zapada w letarg, traktowany jako mechanizm obronny i odpowiedź na traumę.

Artykuły uruchamiające perspektywę feministyczną³ otwierają ciekawe konteksty interpretacyjne, dające możliwość przeformu-

3 Więcej na temat kategorii genderowych w literaturze dziecięcej i młodzieżowej pisze Bożena Lasoń-Kochańska [2012] w książce *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiecy repertuar topiczny*.

lowania tezy o wartościowanym pozytywnie wpływie dydaktycznym tekstów baśniowych na odbiorcę oraz zaznaczenia podatności tego gatunku na manipulacje ideologiczne. Ponadto wzbogacają rozważania nad baśnią o konteksty pozaliterackie, sygnalizując, iż „tradycyjne szkoły interpretacyjne, które dążąc do wydobycia z baśni uniwersalnych znaczeń, całkowicie pomijają kwestię społecznych i historycznych kontekstów” [Kostecka 2014: 80].

Wiele analiz zamieszczonych w pierwszym tomie monografii świadczy o konieczności poszerzenia pola badawczego o obecność baśni w popkulturze oraz wskazuje na atrakcyjność problematyki baśniowej dla badań kulturoznawczych i medioznawczych. Oczywiście baśń już zadomowiła się w sztuce filmowej, czego przykładem jest *Labirynt fauna* w reżyserii Guillerma del Toro, omawiany przez Beatę Stefaniak, oraz modyfikacje wątków baśniowych w serialu *One Upon a Time*, które opisuje Olga Knappek. Autorzy wskazują jednak również na takie gałęzie kultury masowej, w których dochodzi do baśniowych trawestacji właściwie od niedawna – dzieje się tak w fotografii i modzie, często ujmowanych jako jeden materiał badawczy. Katarzyna Bogacka, posługując się analizą ikonograficzną i psychoanalityczną, interpretuje ilustracje Franza Jüttnera do wydania *Królowny Śnieżki* z 1910 r. Magdalena Szczypiorska-Mutor poświęca swój artykuł fotografiom Roberta i Shany ParkeHarrisonów *The Architect's Brother*. Nie poszukuje w nich jednak nawiązań do konkretnych narracji, ale raczej do elementów baśniowego świata przedstawionego. Innymi przykładami inspiracji baśnią w fotografice są prace Annie Leibowitz wykonane dla „Vouge”: *Alicja w Krainie Czarów*, *Piękna i Bestia* (Ewa Bartochowska) oraz postać Królowej Śniegu, adaptowana na grunt sztuki modowej (Ewa Szkuclarek). Część monografii poświęcona obecności baśni w sztukach wizualnych została niestety bardzo skąpo zilustrowana – materiał graficzny wykorzystuje tylko Bogacka, uzupełniając artykuł o ilustracje Jüttnera. W przypadku pozostałych tekstów nawiązujących do wizualności brakuje niestety grafik. Te fragmenty książki są jednak interesujące, ponieważ analizy wymienionych autorek można wpisać w zwrot ikoniczny, który nie tyle unieważnia podejścia strukturalistyczne, ile czerpie z nich, przenosząc literaturoznawcze tropy na grunt

sztuk wizualnych, oferując jednocześnie „nowe propozycje badawcze” [Wysółuch 2009/2010: 48], na których gruncie dochodzi do kontaminacji dyscyplin⁴.

Teoretyczne i interpretacyjne szkice, które zostały zamieszczone w pierwszym tomie publikacji, uzupełnia druga część monografii, wydana pt. *Królestwo człowiecze: edukacja – psychoanaliza – arteterapia*. Ta odsłona naukowego namysłu nad światem baśni jest poświęcona przede wszystkim aspektom praktycznym – tom drugi dotyczy głównie (re)interpretacji tekstów baśniowych na różnych etapach nauczania, a także zastosowań tego gatunku w celach terapeutycznych i edukacyjnych. Szkic Ewy Stryczyńskiej-Hodyl prezentuje żywotne w litewskiej kulturze intertekstualne odniesienia do podania o Królowej Węży. Justyna Prusinowska opisuje natomiast istotny dla lotewskiej tożsamości narodowej motyw ludowego herosa – człowieka z niedźwiedzimi uszami, wprowadzonego do literatury w 1888 r. przez Andrejsa Pumpursa w utworze *Lačplesis. Bohater dawnych Łotyszy. Epos narodowy*. Centralnym tematem artykułu Agnieszki Paterskiej-Kubackiej są baśnie chińskie, powstające od II w. p.n.e. U podstaw chińskich utworów leżą specyficzne dla Dalekiego Wschodu systemy filozoficzne – konfucjanizm, taoizm i buddyzm. Autorka przekonuje, że bez względu na konteksty kulturowe, filozoficzne i religijne bohaterowie baśni chińskiej są w gruncie rzeczy porównywalni z baśniowymi postaciami europejskimi: dążą do zbliżonych celów i podlegają podobnej hierarchii wartości. W części zatytułowanej *Baśnie świata* znalazł się też tekst Ewy Serafin, która prezentuje funkcję donatora i realizację tej figury w polskich baśniach na przykładzie motywu siostry siedmiu kruków (autorka analizuje go, opierając się na adaptacji Romana Zmorskiego i Janiny Poraźńskiej).

Inny krąg problemowy wytyczają artykuły odnoszące się do obecności baśni w nauczaniu szkolnym. Dydaktyczne funkcje prozy baśniowej Jana A.J. Grabowskiego omawia Marek Kątny, który eksponuje przede wszystkim obecność słowiańskich i pia-

4 O związkach transdyscyplinarności ze zwrotem ikonicznym interesująco pisze Anna Zeidler-Janiszewska [2006].

stowskich mitów w utworach prozaika. Kolejne artykuły nawiązują do baśni pozaeuropejskich, tym razem problematyzowanych jako przykłady wielokulturowości i materiał dydaktyczny. Autorki zajmujące się tym zagadnieniem zwracają uwagę na poznawcze funkcje baśni, dzięki której młody czytelnik może zapoznać się z wartościami i tradycjami kultur odmiennych od własnej; nie zaznaczają natomiast istotnego problemu reprezentacji wielokulturowości: pomijają między innymi konteksty interpretacyjne, które zależne są od punktu widzenia interpretatora, znajdującego się przecież na zewnątrz opisywanej kultury⁵. Ten problem z zakresu etnopoetyki nie zostaje, niestety, przez badaczki poruszony. Kolejna autorka również przywiązuje wagę przede wszystkim do dydaktycznych aspektów baśni. Dorota Michułka szeroko omawia zagadnienie egzotyizmu oraz obecność między innymi baśniowych opowieści bliskowschodnich, afrykańskich, indyjskich i chińskich w podręcznikach szkolnych, w których – według autorki – pełnią funkcje poznawcze. Podobnie Monika Szablowska-Zaremba postrzega baśnie żydowskie Isaaca Singera; określa je jako zaproszenie do wielokulturowości, gdyż za pośrednictwem literatury młody czytelnik zyskuje szansę zapoznania się nie tylko z kulturą żydowską, ale także z przestrzenią interkulturowego spotkania Żydów i Polaków, co daje możliwość spojrzenia na własną kulturę oczami innego. Pedagogiczną przydatność gatunku podkreślają również Ewa Nowel i Małgorzata Swędrowska, które podają przykłady jej wykorzystania w szkole, również w III i IV etapie nauczania. Swędrowska w zajęciach edukacyjnych proponuje wykorzystać baśni chińską, skandynawską, afrykańską i celtycką.

Obok akcentowania nieustającej przydatności baśni w nauczaniu szkolnym, autorzy wskazują także na jej rolę w obszarze pedagogiki i terapii. Koncentrując się między innymi na kategoriach psychoanalitycznych, Karina Bonowicz interpretuje baśń o *Czerwonym Kapturku* oraz o *Żelaznym Janie* jako narracje inicjacyjne, ilustrujące kompleks Elektry i kompleks Edypa. Inspiracje do tego rodzaju rozważań badacze czerpią nie tylko z psy-

5 Zakres etnopoetyki, różne koncepcje wielokulturowości oraz kategorii obcego i innego omawia szeroko Eugenia Prokop-Janiec [2012] w szkicu *Etnopoetyka*.

choanalizy Freuda, ale też z ustaleń Brunona Bettelheima [2010: 26-27], według którego lektura baśni pomaga dziecku zrozumieć procesy, jakie zachodzą w jego psychice: „Jeśli dziecko ma sobie poradzić z psychologicznymi problemami wzrastania, [...] musi mieć możliwość zrozumienia tego, co dzieje się w świadomej sferze jego psychiki, tak aby mogło sobie radzić również z tym, co się dzieje w jego nieświadomości”. Baśń okazuje się również materiałem, w którym zakodowane zostały zbiorowe doświadczenia ludzkości, kolektywna psychika, wyrażająca się za pośrednictwem archetypów. Agnieszka Miernik przekonuje, że archetyp dziecka można odnaleźć w baśniach Hansa Chistiana Andersena. Anna Bautsz-Sontag i Marlena Karaś wskazują na produktywność narracji baśniowych w biblioterapii, a także w oligofrenopedagogice, w terapeutycznym postępowaniu w pracy rewalidacyjnej z dziećmi upośledzonymi w stopniu umiarkowanym i znacznym. Na możliwości zastosowania baśniowych narracji w innych obszarach – w arteterapii i biblioterapii – wskazują Eugeniusz Józefowski i Monika Just. Szkice biblioterapeutyczne i autoterapeutyczne mają charakter warsztatowy, dzięki czemu mogą być wykorzystane w praktycznej pracy z lekturą.

W dwutomowej monografii zderzają się ze sobą rozmaite perspektywy i metody badawcze, a ich wspólnym mianownikiem jest oczywiście baśń. Jak wiadomo, badania nad baśnią jako takie nie są w humanistyce nowością, ale na uwagę zasługuje zastosowanie formuł interpretacyjnych i kategorii istotnych dla współczesnej refleksji humanistycznej. Sprawia to, że tom ma charakter nie tyle interdyscyplinarny, ile raczej transdyscyplinarny, czemu sprzyja między innymi wykorzystywanie kategorii analitycznych „które są wspólne dla wszystkich sztuk i dadzą się zastosować mimo różnic materiałowych” [Wysółuch 2009/2010: 49]. Ujęcia transdyscyplinarne pozwalają na ominięcie „pułapki interdyscyplinarności”, która polega między innymi – jak uznaje Ryszard Nycz [2006] – na dysymilacji teorii, jej rozproszeniu⁶. Nie chodzi tu jednak o pro-

6 Według Nycza [2006: 30] badania transdyscyplinarne zmierzają „z jednej strony do identyfikacji powinowactw przedmiotowo-problemowych idących w poprzek (poniżej, powyżej) granic dyscyplinowych, z drugiej zaś – uchwycenia [...]”

ste utożsamienie różnych dyscyplin, ale o wypracowanie formuł badawczych, które mogą się opierać na kategoriach pojęciowych przynależących do wielu dyscyplin. Takie podejście jest produktywnie, gdy problem badawczy wymyka się poznaniu naukowemu w ramach jednego tylko obszaru nauki: „[...] transdyscyplinarność [jest – K.G.] aktywna, w przypadkach gdy w grę wchodzi problemy niemożliwe do rozwiązania w ramach pojedynczych dyscyplin” [Zeidler-Janiszewska 2006: 10].

Dwutomowa monografia *Baśń we współczesnej kulturze* ze względu na wieloaspektowość badawczych perspektyw może zainteresować zarówno naukowców reprezentujących różne dyscypliny – na przykład literaturoznawców, językoznawców czy kulturoznawców – jak i praktyków: nauczycieli, terapeutów, pedagogów. Publikacja udowadnia, że obecność baśni w kulturze wcale nie jest tematem marginalnym czy zupełnie już rozpoznany, ale można opowiadać o niej na nowo, poszerzając konteksty analityczne i interpretacyjne o kolejne obszary oraz materiały badawcze.

Bibliografia

- Bettelheim Bruno (2010), *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartości baśni*, przeł. Danuta Danek, wyd. 3, WAB, Warszawa.
- Ćwiklak Kornelia, red. (2014), *Baśń we współczesnej kulturze*, t. 1: *Niewyczerpana moc baśni: literatura – sztuka – kultura masowa*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Ćwiklak Kornelia, red. (2015), *Baśń we współczesnej kulturze*, t. 1: *Królestwo człowiecze: edukacja – psychoanaliza – arteterapia*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Głowiński Michał (2000), *Dzień Ulissesa i inne szkice na tematy niemitologiczne*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa.
- Kostecka Weronika (2014), *Baśń postmodernistyczna: przeobrażenia gatunku*, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa.
- Lasoń-Kochańska Bożena (2012), *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiece repertuar topiczny*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.

procesów prowadzących współcześnie do powolnego wylania się zarówno zarysów nowych dyscyplin, jak do stopniowej rekonfiguracji dyscyplinowych podziałów całego pola humanistycznej wiedzy”.

- Nycz Ryszard (2006), *Kulturowa natura, słaby profesjonalizm. Kilka uwag o przedmiocie poznania literackiego i statusie dyskursu literaturoznawczego*, w: *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. Michał Paweł Markowski, Ryszard Nycz, Universitas, Kraków, s. 5-40.
- Prokop-Janiec Eugenia (2012), *Etnopoetyka*, w: *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. Ryszard Nycz, Teresa Walas, Universitas, Kraków, s. 185-221.
- Propp Władimir (1976), *Morfologia bajki*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Wróblewska Violetta (2003), *Przemiany gatunkowe polskiej baśni literackiej XIX i XX wieku*, Adam Marszałek, Toruń.
- Wysoluch Seweryna (2009/2010), *Przestrzeń jako kategoria transdyscyplinarna*, „Estetyka i Krytyka”, nr 17/18, s. 47-60.
- Zeidler-Janiszewska Anna (2006), *Visual Culture Studies czy antropologicznie zorientowana Bildwissenschaft? O kierunkach zwrotu ikonicznego w naukach o kulturze*, „Teksty Drugie”, nr 4, s. 9-30.

Kamila Gieba

The revival of a fairy tale

The article's aim is to review two-volume monograph entitled *Fairy tale in Contemporary Culture* edited by Kornelia Ćwiklak (volume 1: *Fairy tale's limitless potential: literature – art – mass culture*, volume 2: *The human realm: education – psychoanalysis – art therapy*). Reviewed publication presents theoretical proposals and interpretations of cultural texts related to the fairy tales.

Keywords: review; fairy tale; monograph; literary genetics; literature.

Kamila Gieba – doktorantka w Zakładzie Teorii Literatury i Krytyki Literackiej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Zielonogórskiego. Publikowała w monografiach zbiorowych i czasopismach, między innymi w „Kontekstach Kultury”, „Przestrzeniach Teorii”, „Świecie Tekstów”, „Tekstach Drugich”. Laureatka konkursu o Stypendium im. Anny Stadnickiej przyznanego przez Fundację Mochnackiego dla doktorantów zajmujących się literaturą i kulturą polską. Sekretarz naukowej serii wydawniczej „Historia Literatury Pogranicza”.